

UDC 28:2-78/.84(470+571)

**CENTRALIZED MUSLIM ASSOCIATIONS OF RUSSIA:
LEGAL AND INSTITUTIONAL BASES OF THE FUNCTIONING**

D. Radivilov

PhD (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

radivilovda@ukr.net

The article examines the tendencies of development of state-Islamic relations in the Russian Federation at the present stage.

Among the leaders of the largest Muslim associations in Russia, the view is widely expressed about the need for active participation of the state in solving a wide range of issues of Russian Islam. The expectation that the Russian state will continue its efforts to counteract the radical Islamic movements and to further centralize and unify the Islamic institutional landscape prevails.

The religious authorities of Muslims have repeatedly declared their readiness to be a partner of the state in resolving the salient political and social issues on the agenda of modern Russia. In turn, the Russian state sees in the official Islamic structures an instrument for counteracting the further radicalization of Islam in the territory of the Russian Federation, as well as any forms of Islam, representing a potential danger to the integrity of the Russian Federation and the existing political regime.

State's desire to unite the Islamic institutions and to put them under control should be seen as an attempt to counter the 'Salafi threat' within the country by organizationally and ideologically monolithic barrier consisting of state-related Islamic institutions.

Mechanism that allows to motivate the leaders of official Islam to stay in the wake of federal government policy consists in providing access of the Muslim establishment to the material and financial resources of the state, as well as the constant support of high social position of the Islamic leading figures, loyal to the authorities.

The current model of relations between the state and the largest centralized Islamic associations in Russia testifies to the presence of a certain consensus between the leaders of official Islam and the federal government regarding the strategy for the further development of state-Islamic relations in the direction of establishing a network of state-controlled Islamic institutions.

Keywords: Islam in Russia, state-Islamic relations, spiritual administration of the Muslims

Д. А. Радівілов

**ЦЕНТРАЛІЗОВАНІ МУСУЛЬМАНСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ РОСІЇ:
НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ Й ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ**

Кількісні параметри російського мусульманства визначаються опосередковано – більш-менш коректними даними про етнічний склад населення РФ, засвідчений результатами останнього Всеросійського перепису 2010 р., під час якого, щоправда, питання про віросповідання перед респондентами не ставилося. У такому разі до лав мусульман автоматично зараховуються представники всіх етносів, котрі традиційно сповідують іслам, незалежно від персонального ставлення особи до релігії. До них додаються зарубіжні мігранти, які належать до традиційно мусульманських етносів і постійно мешкають на території РФ, так само безвідносно до того, як кожен із них ставиться до релігії, а також порівняно незначна група “нових” мусульман – росіян або представників інших етносів, які не входять до числа питомо мусульманських. Чисельність мусульман у Росії є предметом окремої дискусії, що час від часу загострюється в російських експертних колах – серед учених, представників органів влади і власне ісламських організацій – та, очевидно, становить

грунт для певних спекуляцій політичного характеру. Так, “занижена” оцінка мусульманської присутності в РФ трактується ісламськими інституціями як навмисне применшення значущості мусульманської спільноти в Росії та ознака нехтування її інтересами з боку держави або суспільства, і, навпаки, перебільшені оцінки чисельності мусульман, які найчастіше можна почути від представників ісламських кіл Росії, сприймаються державою як намагання привернути до ісламського питання більшу увагу з боку органів влади, суспільства, ісламських донорських фондів, міжнародних і міждержавних організацій, невиправдано підсилити позиції мусульман у публічному просторі РФ¹.

В останній час медійний консенсус стосовно кількості мусульманського населення в Росії коливається навколо показника у 20 млн. осіб, хоча все-таки більш релевантним можна вважати число, публічно і неодноразово озвучене представниками найвищого політичного керівництва РФ під час офіційних заходів, – близько 15 млн. (2005 і 2007 рр.)².

Історично на території РФ склалися два мусульманські ареали – Урало-Поволжя і Північний Кавказ, – які відрізняються один від одного передусім етнічним складом населення, а також представленими й переважаючими в цих регіонах формами ісламу: більшість мусульман РФ сповідують сунітський іслам, при цьому домінуючим у регіоні Урало-Поволжя є ханафітський мазхаб, тоді як на Північному Кавказі переважає мазхаб шафіїтів. До того ж особливо поширеною формою ісламу на Північному Кавказі (головно в Дагестані, Чечні, Інгусетії) стали суфійські тарикати – кадірія, накшбандія, шазилія³. Тарикат накшбандія має значну кількість прихильників також на теренах Урало-Поволжя. У результаті інтенсивної міграції населення з мусульманських регіонів самої РФ, а також країн Центральної Азії і Кавказу численні і стали мусульманські громади виникли в найбільших містах Росії – Москві та Санкт-Петербурзі (Московська і Санкт-Петербурзька агломерації). Значний потенціал зростання мусульманської частки населення демонструють також інші регіони РФ – до таких, зокрема, відносять Астраханську, Ульяновську, Челябінську, Свердловську, Оренбурзьку, Омську, Томську і Тюменську області. Слід зазначити, що на сьогодні кількість мусульман, які постійно мешкають на території власне мусульманських суб’єктів РФ, становить менше половини від загальної кількості мусульманського населення Росії, – “тенденція невпинно розвивається в бік швидшого зростання мусульманських громад за межами республік, а також більш дрібних районів їхнього традиційного проживання” [Кобищанов 2002].

Соціологічні дослідження *динаміки реісламізації* в різних суб’єктах Федерації, а також у різних вікових групах свідчать про стрімке зростання релігійності населення, особливо починаючи від 1998 р. Ще більш показовими є дані щодо посилення “фундаменталістської складової ісламської свідомості” молодих людей, передусім на сході Північного Кавказу (Дагестан, Чечня). При цьому спостерігається “зростання інструментальної ролі ісламу в протестних настроях”, фіксується збільшення кількості прибічників теократичного устрою держави (особливо серед молодих людей віком до 20 років) і, навпаки, зменшення кількості “модерністів”, тобто мусульман, які вважають, що іслам повинен змінюватись, адаптуючись до нових суспільних реалій. Хід реісламізації дозволяє прогнозувати, що серед мусульманського населення “релігійно-іраціональне в моральній свідомості <...> лише посилюватиметься” [Абдулагатов 2013, 33–34, 37]⁴. Принагідно слід зауважити, що процеси реісламізації або етноконфесіоналізації в мусульманських регіонах РФ відбуваються нерівномірно – безумовними лідерами за темпами зростання релігійності населення тут є Дагестан і Чечня, де деякі населені пункти дають показник релігійності у 100 %.

Нормативно-правовим актом, який встановлює загальні засади державно-конфесійних відносин у Росії, розвиваючи відповідні конституційні принципи, є Феде-

ральний закон “Про свободу совісті і про релігійні об'єднання” [Федеральний закон...], ухвалений 1997 р.⁵ У преамбулі до закону підтверджено конституційний принцип світськості російської держави, проте одночасно наголошується на “особливій ролі православ'я в історії Росії, у становленні та розвитку її духовності і культури”. Закон визнає іслам, поруч із християнством, буддизмом та юдаїзмом, “невід'ємною частиною історичної спадщини народів Росії”. За час свого функціонування правовий акт зазнав численних змін. Та найбільш змістовні поправки вносилися до тексту закону протягом 2002 і 2004 рр., а також у період від 2013-го до 2016 р., що свідчить про неабияку увагу російських законодавців до проблематики державно-конфесійних відносин протягом саме цих часових відрізків. Зміни в законі зачіпали принципів питання в частині визначення таких понять, як “релігійне об'єднання”, а також “релігійна організація” і “релігійна група” (так російське законодавство визначає релігійні об'єднання, що, відповідно, набувають або не набувають правоздатності юридичної особи)⁶; процедури утворення релігійних об'єднань, їхньої реєстрації та порядку діяльності; засновництва, участі і керівництва, призупинення їхньої діяльності, реорганізації, ліквідації та заборони тощо. Більшої деталізації, головне в бік розширення повноважень і функцій держави, зазнавали ті положення закону, які врегульовують відносини релігійних об'єднань з органами державної влади, що ухвалюють рішення про їхню реєстрацію, здійснюють нагляд за їхньою діяльністю і контролюють її порядок. Так, поправки до закону суттєво звузили право осіб, котрі були засуджені за протиправну діяльність відповідно до низки федеральних законів про протидію фінансуванню тероризму, екстремістській діяльності і тероризму, брати участь у заснуванні релігійних об'єднань; вводять заборону на місіонерську діяльність іноземних релігійних організацій або їхніх представництв на території РФ.

Найбільше змін зазнали норми закону, що врегульовують питання контролю та нагляду держави за діяльністю релігійних об'єднань, – цьому присвячені практично заново виписані 2015 р. ст. 25 і ст. 25-1 закону. Відповідно до них органи державної реєстрації дістали право: направляти своїх представників з метою “присутності на заходах, що проводяться релігійною організацією” (щоправда, лише за запрошенням керівництва останньої); проводити перевірки (у тому числі непланові і раптові, тобто без попередження, у разі коли від органів влади надійшла інформація про вчинені релігійною організацією порушення, що мають ознаки екстремізму / тероризму) на предмет відповідності діяльності релігійної організації закону і заявленим у її статутних документах цілям; проводити перевірки фінансово-господарської діяльності релігійної організації, у тому числі в частині надходження та (або) витрачання благодійних пожертв, джерел надходження коштів і майна, у разі коли релігійна організація отримувала матеріальну підтримку з іноземних джерел або, знову ж таки, підозрюється в екстремізмі чи тероризмі. До того ж для російських релігійних організацій, котрі отримують матеріальну допомогу від іноземних донорів, поправками до закону запроваджується практика регулярної звітності перед федеральним органом реєстрації – неподання або не своєчасне подання релігійною організацією звіту про свою діяльність може стати підставою для скасування її реєстрації і, відповідно, припинення її існування як легального інституту.

З-поміж суб'єктів РФ із переважною або значною часткою мусульманського населення власні спеціальні закони, що регулюють державно-релігійні відносини, ухвалено в Татарстані, Башкортостані, Дагестані та Адигеї. Республіканські нормативно-правові акти здебільшого дублюють положення відповідного Федерального закону “Про свободу совісті і про релігійні об'єднання”, щоправда, на цьому тлі вирізняється закон Республіки Татарстан, який поряд із федеральними принципами і

нормами у цій сфері встановлює право релігійних (мусульманських) організацій на *вакуфне* майно (п. 3 ст. 18 Закону РТ “Про свободу совісті і про релігійні об’єднання” [Закон Республіки Татарстан...]).

Починаючи від 1991 р., політика російської держави щодо внутрішнього ісламу зазнала суттєвих змін: у Росії ельцинських часів радянський досвід взаємодії держави з мусульманською конфесією, коли “вимагалось, щоб іслам був один-єдиний, той, який вигідний державі: повністю лояльний, повністю контрольований” [Малашенко 2014, 82], енергійно заперечувався, а в експертних колах РФ домінувала думка про те, “що іслам у Росії <...> не може концентруватися навколо одного інституту і мати одного лідера” [Малашенко 2010, 81]. На державному рівні панівним було усвідомлення неможливості об’єднання всіх мусульман Росії під дахом єдиної, контрольованої державою інституції через гетерогенність російського ісламу – етнічну і регіональну. Інституційна поліцентричність та ідеологічна багатовекторність ісламу в Росії допутінських часів, його відкритість перед світовою уммою й глобалізаційними процесами в ній, гостре бажання мусульман РФ возз’єднатися із світовим мусульманством після десятиліть радянської ізоляції, а також непідконтрольність державі процесів самоорганізації, що відбувалися в російському ісламі, цілком відповідали суспільно-політичному клімату ельцинської Росії, якому загалом були властиві політичний плюралізм і відкритість.

Притаманна сучасній політико-адміністративній системі Росії централізація, навіть усупереч деяким конституційним засадам, зокрема принципу поділу державної влади на три незалежні гілки, принципам федералізму і місцевого самоуправління, жорстка владна вертикаль, що у своїх теперішніх гіпертрофованих обрисах остаточно склалася під час президентства В. Путіна, відкривають перед російською державою нові горизонти в частині уніфікації й *одержавлення* релігійних, у тому числі мусульманських, інститутів. Широкого вжитку набуло словосполучення *ісламська вертикаль*, а також його варіанти, – *ісламська духовна вертикаль*, *вертикаль російського ісламу*, – що використовуються на позначення такої системи організації російського ісламу, за якої місцеві мусульманські громади входили б до складу єдиної централізованої інституції й були б підпорядковані її керівництву. Хоча намагання уніфікувати й централізувати іслам у Росії досі визнаються (принаймні деякими представниками науково-експертного середовища) помилковими і навіть такими, що можуть провокувати зростання протестних настроїв серед мусульман [Малашенко 2014, 82], процеси, що відбуваються сьогодні в Росії загалом і в середовищі російського мусульманства зокрема, особливо в тій його частині, яка інституціалізована у вигляді духовних управлінь, свідчать саме про таку тенденцію. В експертному полі Росії дедалі ширше представлена думка про те, що органи державної влади повинні мати у своєму розпорядженні “реальні *важелі управління* мусульманською уммою”, у зв’язку з чим в РФ виникає необхідність створення навіть “методології і загальної концепції *управління російськими мусульманами*” [Герейханов 2011, 104], а держава у своїх стосунках з ісламом мусить керуватися довгостроковою і послідовною політикою, яка “повинна перебувати в центрі уваги всіх рівнів керівництва країни, включаючи найвищий”. Ба більше, завдання російської держави полягає в тому, аби створити певні передумови для “вироблення російським ісламом такої політичної концепції, яка не суперечила б (ще краще – відповідала б) державним інтересам” [Сюкияйнен 2003].

Очевидно, що формування мусульманських духовних управлінь, їхньої внутрішньої структури і системи посад за принципом церковної організації та внутрішньо-церковної ієрархії суперечить духові й практиці самого ісламу. Проте модель взаємин між російською державою й ісламськими інституціями як відносин патрона і клієнта має тривалу традицію, глибоко вкорінену в історії Росії й підтримувану російською монархією аж до свого падіння. На офіційному рівні пропонована

сьогодні модель стосунків із російським ісламом подається як наслідування старої традиції, повернення випробуваного часом, питомо російського винаходу. У зв'язку з цим зовсім не випадково урочистості з нагоди святкування 225 річниці першої офіційної організації мусульман Росії – Духовного зібрання магометанського закону – проходили в РФ за участі її найвищого політичного керівництва і набули всеросійського масштабу. Річниця стала приводом для того, аби подати клієнт–патронську модель взаємин між державою й ісламом, втіленням якої і стало перше духовне правління мусульман Росії, як єдину правильну, таку, що має всі підстави бути успішно застосованою в сучасних умовах. У своїй промові під час зустрічі (22 жовтня 2013 р., м. Уфа) з муфтіями найбільших духовних управлінь, що відбувалася в рамках святкових заходів, В. Путін окреслив основні принципи взаємодії держави з ісламськими інституціями і представив власне бачення того, що очікує сама держава, а також, на його думку, все російське суспільство від цієї взаємодії [Начало встречи...]. У загальних рисах зміст виступу російського президента зводився до низки таких програмних меседжів:

- мусульмани Росії мають бути єдині. Цю єдність треба зміцнювати; радикальні форми не властиві традиційному російському ісламові, вони привносяться ззовні ворогами Росії, аби розколоти російських мусульман за етнічною ознакою, розпалювати серед них сепаратистські настрої;
- держава і російське мусульманство зобов'язані разом боротися з проявами політизації ісламу; активності ісламських радикалів повинні протиставлятися заходи із соціалізації ісламу;
- одне з найважливіших завдань ісламських інститутів РФ полягає у відтворенні власної ісламської богословської школи, яка повинна забезпечувати суверенітет російського духовного простору. Ця школа мусить давати власні оцінки тому, що відбувається в Росії та за її межами, які будуть зрозумілими й авторитетними для віруючих;
- ісламські інститути в Росії повинні відігравати більшу роль у вирішенні соціальних проблем, зокрема у справі соціальної адаптації мусульман-мігрантів та їхньої інтеграції до російського суспільства.

Словосполучення *соціалізація ісламу*, під якою слід розуміти комплекс заходів із приведення російського ісламу та його ідейного наповнення у відповідність до вимог сучасного російського суспільства, швидко ввійшло в політичний дискурс⁷ – російські ідеологи занурилися в розробку *концепції соціалізації ісламу*, намагаючись передусім визначити *практичні аспекти її реалізації*. Засадничим імперативом виступу Путіна, на думку коментаторів, стало твердження про те, що іслам повинен перетворитись на “відкритого і повноважного союзника російської влади і суспільства” [Зайцева; Концепция социализации...]. У провладному пулі політологів та ісламознавців такі дії з унормування державно-ісламських взаємин дістали щирю підтримку й сприймалися як початок закономірного і довгоочікуваного процесу “оптимізації відносин між державою й ісламом” у контексті “посилення державної політики в ісламській сфері” з метою “загального оздоровлення ситуації в мусульманському середовищі Російської Федерації” [Силантьев 2014, 81–83].

Безперервний діалог між державою з одного боку й мусульманською конфесією та її повноважними представниками з другого повинен забезпечуватися в рамках спеціально створеного органу при президентові Російської Федерації – постійно діючої Ради із взаємодії з релігійними об'єднаннями (РВРО). До складу РВРО входять релігійні діячі, що представляють найбільші і найвпливовіші релігійні організації Росії. З моменту створення Ради (1995 р.) її персональний склад неодноразово змінювався, як змінювалися склад і назви релігійних організацій і конфесій, у ній представлених⁸. Однак від самого початку роботи органу його незмінними членами

були муфтії Равіль Гайнутдін і Талгат Таджуддін – очільники Ради муфтіїв Росії (Духовного управління мусульман Російської Федерації) та Центрального духовного управління мусульман Росії відповідно. Починаючи від 2013 р., окрім вищезазначених діячів, до складу РВРО був уведений муфтії Ісмаїл Бердієв – голова Координаційного центру мусульман Північного Кавказу. Таким чином, на сьогодні у складі Ради присутні представники трьох мусульманських організацій – ДУМ РФ (Ради муфтіїв Росії), ЦДУМР і КЦМПК. Така картина представництва російського мусульманства в Раді із взаємодії з релігійними об'єднаннями при президентові РФ загалом віддзеркалює актуальний стан і склад офіційного ісламу в Росії, в інституційному полі якого одночасно домінують три централізовані мусульманські організації.

Інформаційні матеріали, що відбивають порядок денний і хід засідань РВРО, свідчать про те, що в державно-конфесійному діалозі, платформою для якого повинна правити РВРО, держава в особі її найвищих керівників займає яскраво виражену домінуючу позицію. Робота під час засідань фактично зводиться до заслуховування та обговорення промов керівника Адміністрації президента, у яких той викладає офіційну позицію Кремля стосовно того чи іншого внутрішньо- або зовнішньополітичного питання, пропонує представникам конфесій солідаризуватися з нею і приєднатися до зусиль держави задля вирішення окреслених проблем [Заседание Совета...].

Ще одним федеральним інститутом, до складу якого входять представники мусульманських організацій, є Громадська палата РФ. ГП РФ проводить експертизу законопроектів та проектів інших нормативних актів федеральної та місцевої влади і діє як консультативний орган. Два найбільші мусульманські об'єднання Росії (ЦДУМ і ДУМ) мають у ній своїх делегатів (Альбір Крганов і Дамір Мухетдінов відповідно) [Список членов Палаты...]. Показово при цьому, що обидва мусульманські діячі призначені до складу ГП РФ за президентською квотою (склад ГП формується президентом РФ, регіональними громадськими палатами, а також всеросійськими громадськими об'єднаннями та іншими некомерційними організаціями) і є членами Комісії з гармонізації міжнаціональних і міжрелігійних відносин.

Першою спробою окреслити перспективи, форми і напрямки взаємодії між державою і мусульманськими об'єднаннями РФ стали “Основні положення соціальної програми російських мусульман” [Основные положения...], ініціатором розробки якої ще 2001 р. виступив муфтії Равіль Гайнутдін⁹. У програмі, зокрема, дається визначення “традиційним течіям і школам ісламу” в Росії – до них було рекомендовано віднести сунітський іслам ханафітського і шафіїтського мазхабів (суфійський іслам, таким чином, опинявся за бортом традиційних течій), – формулюються основи віровчення російських мусульман і, найголовніше, пропонуються конкретні кроки з налагодження взаємовідносин між ісламом і державою. Важливо, що, визнаючи світський характер російської держави, автори програми запропонували укласти між федеральною владою в особі президента Росії та релігійними організаціями, які представляють інтереси двох найбільших конфесій, православних християн і мусульман, – РПЦ і Ради муфтіїв Росії (Равіль Гайнутдін), – “масштабний договір” про “офіційне соціальне партнерство” (ст. 8.2 і 8.5 програми). Хоча відбутися цьому договору не судилося, програма, розроблена під егідою Ради муфтіїв Росії, засвідчила загальний вектор розвитку відносин між державою і найбільшими мусульманськими організаціями Росії, який можна охарактеризувати як курс на встановлення міцного альянсу з метою реалізації програмних цілей політичного керівництва РФ. Програма, у якій визначаються “позиції російських мусульман із ключових проблем суспільного життя”, дістала високу оцінку в колах російських правознавців [Каневский].

2015 р. на підставі “Основних положень соціальної програми” була розроблена й ухвалена “Соціальна доктрина російських мусульман”, що нині позиціонується як

“програмний документ російського мусульманства”. Доктрина підготовлена робочою групою на чолі з В'ячеславом Полосіним “на основі громадського обговорення з науковцями, теологами і в цілому мусульманською уммою Росії” і підписана в урочистій обстановці очільниками чотирьох провідних ісламських організацій РФ у м. Булгарі (Республіка Татарстан) у рамках відзначення Дня прийняття ісламу Волзькою Булгарією (922 р.). Документ, який фактично становить чотиристоронній договір¹⁰, засвідчили своїми підписами голова ЦДУМ Росії Талгат Таджуддін, голова Ради муфтіїв Росії Равіль Гайнутдін, голова ДУМ РТ Каміль Самігуллін і голова Координаційного центру мусульман Північного Кавказу Ісмаїл Бердієв. Від самого початку перед розробниками “Соціальної доктрини” ставилося завдання підготувати російськомовний документ¹¹, який би в максимально доступній формі давав відповіді на принципові питання державно-ісламського діалогу, був зрозумілим якомога ширшому загальному російських мусульман і водночас представникам інших конфесій. Доктрина складається зі вступу під назвою “Мусульмани в сучасній Росії”, шести розділів (“Іслам і суспільна мораль”, “Наука, культура, освіта”, “Ставлення мусульман до представників інших релігій і світоглядів”, “Ставлення ісламу до крайнощів і радикалізму”, “Ставлення мусульман до держави й політики”, “Мусульмани й економічні питання”) і висновку [Соціальна доктрина...]. Цілком передбачувано, що найбільш обсяжними в “Соціальній доктрині” є розділи, присвячені стосункам між мусульманами і рештою людства (у тому числі “людьми писання” – християнами та юдеями), роз'ясненню і трактуванню світоглядно визначальних понять джихаду й такфіру, а також взаємовідносинам між російськими мусульманами і світською державою, громадянами якої вони є. У цілому положення документа відповідають тезам промови В. Путіна, виголошеної на зустрічі з лідерами мусульманських організацій Росії (2013 р., м. Уфа)¹², і розвивають їх у дусі принципу соціального партнерства держави й ісламських організацій. Так, на “мусульманські релігійні організації, що мають історично сформований досвід у роботі з населенням”, покладається виконання низки соціальних функцій, зміст яких випливає з тих самих уфимських настанов В. Путіна: підтримка соціально незахищених верств населення, виховання молоді, зміцнення інституту сім'ї (незалежно від національної або релігійної приналежності її членів), робота із сиротами, волонтерський рух, соціальна адаптація трудових мігрантів-мусульман і осіб, що відбували або відбувають покарання в місцях позбавлення волі, тощо. Загалом, документ містить потужну апологію на адресу російської держави та її інститутів, законодавства РФ про свободу совісті й релігійні об'єднання. Преамбула доктрини завершується тезою з доволі амбівалентним змістом про те, що “мусульмани зі свого боку приймають цей документ, який встановлює шариатське ставлення до своїх прав і обов'язків у Російській Федерації”.

Складається враження, що одне із завдань авторів доктрини полягало в наведенні якомога більшої кількості аргументів, з обов'язковою апеляцією до коранічного тексту і сунни Пророка, задля *паціфікації* російських мусульман і формування в них *лояльного ставлення* до інститутів державної влади. Так, трактування коранічного припису “відхиляй зло тим, що краще” (Коран 23: 96) фактично зводиться до таких сентенцій: “Потрібно, наскільки можливо, *уникати війни*”; “*відсутність бою*, навіть якщо перемога в ньому гарантована – теж одна з великих милостей Аллаха”; “забезпечення *перемоги без бою* є одне з найбільших благ” тощо.

Доктрина наголошує на необхідності дотримуватися принципу “духовного суверенітету” у стосунках із представниками інших світоглядних систем: вимоги та обов'язки, які накладає на людину іслам, валідні лише і передусім для самих мусульман, їхнього виконання не слід вимагати від тих, хто не сповідує іслам. При цьому питання участі мусульман у політичній системі світської держави вирішується в дусі соціального партнерства: “Мусульмани, як громадяни держави, *мають право*

впливати на те, щоб прийняті законодавчим органом країни закони більш ефективно служили цілям правового стримування суспільного пороку і заохочення суспільних чеснот. У цьому мусульмани єдині з представниками інших релігій та світоглядів і *можуть домовлятися з ними про співпрацю*"; "спільними для всіх громадян цінностями є благо Батьківщини і суспільства, забезпечення безпеки, розвиток економіки в інтересах усіх громадян. Облаштувати ці сфери – обов'язок людей, за це відповідають усі: і мусульмани, і немусульмани"; "приналежність до іншої віри не є перешкодою для взаємодії мусульман з немусульманами у всіх питаннях, крім власне релігійних питань"; "спільне проживання [мусульман із немусульманами] і спільне громадянство не свідчать про уподібнення або дотримання [мусульманами] віри немусульман <...> Кожен залишається зі своєю релігією, але всі служать на благо спільної Батьківщини".

Значна увага приділена запереченню поширених уявлень про джихад і такфір, які, на переконання авторів "Соціальної доктрини", є результатом спрощеного і некваліфікованого підходу до інтерпретації складних богословсько-доктринальних понять. Так, "джихад із зовнішнім ворогом" відноситься авторами документа до сфери "суспільно-політичної відповідальності" мусульманина. Виходячи з цього, повноваження виносити компетентні судження щодо практичного застосування положень джихаду повинні належати лише вченим-муджтахідам, а не кожному пересічному індивіду. При цьому, у дусі тези про суверенітет духовного простору російського ісламу, автори зазначають, що "в Росії право на оголошення колективного воєнного джихаду має тільки вищий з муфтіїв на основі єдиної думки алімів всієї країни і за погодженням із правителем країни (тобто за погодженням із президентом РФ. – Д. Р.)". Поширена в радикальних фундаменталістських колах практика такфіру засуджується як глибоко суб'єктивна, некомпетентна і нелегітимна: "такфір є виключним правом Всевишнього Аллаха", і "жодна людина, навіть якщо вона є муджтахідом <...> не може висувати такфір, готувати і висувати аргументи проти кого-небудь".

Законодавство держави у своїй сукупності трактується авторами доктрини як "суспільний договір", виконання якого є обов'язком усіх громадян, у тому числі тих, що сповідують іслам. Ба більше, "для всіх мусульман є не тільки громадянським, а й релігійним обов'язком дотримання норм законодавства своєї країни як вищого договору між громадянами". Порушення законів, тобто невиконання цього суспільного договору, заклики до непокори владі й заколотів проти неї є "гріховними й неприпустимими". Звідси випливає закономірний висновок у дусі тези про необхідність соціалізації російського ісламу, який, на нашу думку, слід визнати засадничим для всього документа: "Якщо головний суспільний договір держави – конституція, основний закон – забезпечує і гарантує своїм громадянам-мусульманам і мусульманській громаді в цілому право на свободу віросповідання, що включає право жити відповідно до своїх переконань і почувати себе патріотами своєї Вітчизни, не поступаючись своїми релігійними переконаннями, то мусульмани не мають права на спроби насильницької зміни державного ладу..." У цьому контексті вельми перспективною і продуктивною, з точки зору авторів доктрини, є ідея подальшого розвитку так званого "фікху мусульманських меншин" (*фікх ал-акалліят*)¹³, оскільки "мусульманські громади, які мешкають у немусульманських країнах, потребують особливих, нових правових підходів для вирішення своїх специфічних релігійних проблем, що відрізняються від потреб мусульман, які проживають у мусульманських країнах". Це знову повертає авторів до вже згаданої ідеї про доцільність і необхідність відтворення "власної ісламської богословської школи, яка забезпечить суверенітет російського духовного простору".

Поняття "традиційний російський іслам" так і не дістало вичерпної дефініції в російському експертному середовищі. Навколо самого терміна, так само як і навколо

його доцільності й коректності, виникла емоційна дискусія: критики зауважували, що його запровадження може призвести до поділу російської умми на мусульман першого і другого сорту; не відповідає плюралістичній сутності ісламу як доктрини; протиставляє організований іслам, що зазвичай отримував своє оформлення у вигляді духовних управлінь, його неорганізованим формам тощо. З інституційної точки зору “традиційний іслам являє собою передусім інституціалізоване мусульманське духовенство – адміністративно-управлінський апарат релігійних організацій – духовні управління мусульман (ДУМ), а також підвідомчі їм структури (мечеті, ісламські освітні заклади та ін.)”. Ці ісламські інститути прийнято також вважати “офіційним ісламом”, або ж “мечетним ісламом”. Інша інституціалізована група, яку також відносять до традиційного ісламу, представлена прибічниками “немечетного ісламу” – вірдовими, або мюрідськими, братствами суфійських тарикатів (накшбандія, кадирія, шазилія) під головуванням своїх керівників – шейхів та устазів [Добаев, Анисимова, Гаджибеков 2014, 22]. На основі аналізу масмедійного вжитку терміна можна стверджувати, що поняття “традиційний російський іслам” охоплює ті напрями й школи ісламу, що мають тривалу історію відтворення в поколіннях на теренах сучасної Росії і тепер визнані такими, що становлять невід’ємну частину загальноросійської культурної й інтелектуальної спадщини. Спочатку означення “традиційного російського” поширювалося лише на сунітський іслам (див. вище), проте згодом, у результаті тривалої полеміки як усередині мусульманської громади, так і в колах російських ісламознавців, такий підхід був визнаний занадто вузьким, оскільки не враховував, зокрема, багатовікової присутності на російських теренах суфійського ісламу, а також його непересічної ролі в історії мусульманських народів Росії. Актуалізація суфійського інтелектуального спадку як автентичного і доктринально достовірного масиву ісламського знання, відродження суфійських традицій мусульман Росії, наголос на особливій соціальній і просвітницькій функції суфійських тарикатів і навіть позиціонування суфізму як ідеології поміркованого протесту й духовної мобілізації для молодого покоління мусульман – помітна тенденція в дискурсі російського мусульманства останніх років¹⁴. На сьогодні суфізм у тих його формах, які визнані традиційними для мусульманських регіонів РФ, розглядається передусім як альтернатива тим формам ісламу, що становлять небезпеку для РФ. Особливих масштабів ця активність набуває в Чечні, де ревіталізація суфійського ісламу відбувається під патронатом Рамзана Кадирова. Обережне ставлення до суфізму як ідеології, що несе загрозу сунітському ісламові в особі духовних управлінь, змінилося тепер усвідомленням його потужного потенціалу як інструмента у протистоянні загрозі радикального ісламу.

Заходи з масштабного перегляду законодавства Росії, що врегульовує сферу державно-конфесійних відносин, у бік його посилення були синхронізовані з утворенням спеціальної фінансової установи – Фонду підтримки ісламської культури, науки і освіти, – покликаної стати централізованим і добре контрольованим джерелом фінансування санкціонованих державою та лояльних їй мусульманських організацій.

Засновниками Фонду підтримки ісламської культури, науки та освіти виступили найбільші централізовані мусульманські організації: Рада муфтіїв Росії (Равіль Гайнутдін), Центральне духовне управління мусульман Росії (Талгат Таджуддін), Координаційний центр мусульман Північного Кавказу (Ісмаїл Бердієв), а також Міжнародна ісламська місія (Шафіг Пшихачев) і Загальноросійська громадська організація “Аль-Хак” (“Справедливість”) Камілджана Каландарова. Попри задекларовану прозорість, Фонд не оприлюднює фінансові звіти про свою діяльність та не афішує імена й назви фізичних і юридичних осіб, що його наповнюють (принаймні нам не вдалося встановити точні фінансові показники діяльності Фонду з опублікованих

джерел). При цьому представники Фонду наполягають на тому, що не використовують бюджетне фінансування, а залучають кошти благодійників, здебільшого російських, хоча статут Фонду передбачає можливість отримання пожертв також від іноземних осіб. А проте відомо, що бюджет Фонду протягом лише першого року діяльності установи (2007 р.) дорівнював майже 250 млн. руб. – близько 10 млн. дол. США за тогочасним курсом валют [Фонд поддержки исламской культуры...], а у 2011–2012 рр. на його рахунках налічувалося вже близько 1 млрд. руб. (31,5 млн. дол. США) [Фонд поддержки...]. Варто зауважити, що, крім гуманітарних проектів, які становлять, судячи зі статуту Фонду, провідний напрям його діяльності, ця установа уповноважена фінансувати також господарські потреби мусульманських організацій – такі, як ремонт і утримання культових споруд, комунальні послуги та послуги зв'язку, придбання оргтехніки, меблів і канцелярського приладдя, грошова винагорода працівникам релігійних організацій, придбання продуктів для проведення мусульманських свят, представницькі витрати тощо [Направления деятельности...]. Керівництво Фонду неодноразово ставало об'єктом критики через фінансові зловживання¹⁵, а вплив на Фонд становить предмет запеклої конкуренції між провідними мусульманськими об'єднаннями РФ.

У мусульманському середовищі РФ помітне суперництво між провідними ісламськими організаціями (ЦДУМ, СМР, КЦМСК, ДУМ Республіки Татарстан) за увагу і прихильність очільників вищих органів державної влади, зокрема президента Росії, а також представників регіональної і місцевої владної верхівки. Факт наближеності окремих лідерів ісламських організацій до особи президента РФ і керівників інших органів державної влади, а також ознаки відданості тієї чи іншої мусульманської інституції принципам державної політики використовуються різними представниками мусульманського істеблїшменту як аргумент під час полеміки з опонентами, як усередині мусульманської громади, так і з-поза її меж, щодо верховенства в російському мусульманстві (здебільшого це стосується двох найбільших суперників – муфтіїв Т. Таджуддіна і Р. Гайнутдіна). Питання про те, хто з конкуруючих муфтіїв більше за інших виправдовує очікування Кремля і старанніше виконує роль провідника державної ідеології, традиційно перебуває в центрі уваги під час подібних суперечок, які часто прориваються в публічний простір. У таких випадках аргументи сторін на кшталт “Слова Президента – це і є стратегія ДУМ РФ та життєве кредо муфтія Гайнутдіна” або “Вся робота ДУМ РФ іде в щільній співпраці з Адміністрацією Президента РФ, Урядом РФ, МЗС, Держдумою, Радою Федерації” [Мухетдинов] є типовими. На думку деяких оглядачів, взаємне тяжіння влади й очільників офіційного ісламу, коли “мусульманські лідери намагаються долучитися до владних структур, твердячи, зокрема, що тільки вони здатні протистояти ісламським радикалам”, призводить до політизації офіційного ісламу в очах пересічних мусульман. При цьому “остаточна змичка світської влади з офіційним мусульманським духовенством” відбувається саме під гаслом “боротьби з привнесеною з-зовні салафією” [Добаев, Анисимова, Гаджибеков 2014, 22–23]. Змагання російських муфтіїв за верховенство в російському мусульманстві, яке, за існуючої системи відносин між державою й ісламом, відкриває ширші можливості для реалізації власних політичних амбіцій, сприймається неоднозначно, здебільшого негативно: побутує думка про те, що постійні чвари в середовищі російського муфтіяту лише шкодять образу ісламу, який і так сприймається широким загалом “як фактор, що турбує російське суспільство” [Зайцева]. Дослідники змушені констатувати, що традиційний іслам у Росії – явище “складне, багаторівневе й суперечливе”: всередині духовних управлінь фіксуються конфлікти інтересів між окремими “служителями культу”; місцеві духовні управління часто зорієнтовані на задоволення інтересів певних етнічних груп; існують суперечки між духовними управліннями різних суб'єктів федерації, особливо північнокавказьких республік; мають місце непооди-

нокі сплески боротьби за найвищі посади всередині окремих духовних управлінь [Добаев, Понделков, Гаджибеков 2014, 39]. На Північно-Східному Кавказі спостерігається напруженість у стосунках між різними суфійськими структурами, їхніми шейхами й мюридами [Там само, 40]. До того ж усередині російського ісламського істеблїшменту існує проблема протистояння мусульман різних поколінь¹⁶. Усі ці конфлікти лежать у площині боротьби за владу всередині ісламської громади, хоча ззовні можуть набувати рис доктринальної полеміки – боротьби за “дотримання обрядів”, “справжній іслам” або “очищення рядів”. При цьому “відсутність єдиного релігійного центру і гостре суперництво духовних управлінь мусульман між собою”, а також зусилля в напрямку “об'єднання російських мусульман і подолання протистояння їхніх провідних духовних центрів” – питання, вирішення яких, здавалося б, залежить передусім від самих мусульманських організацій та їхніх лідерів, – деякими російськими експертами відносяться до сфери відповідальності саме держави, котра, на їхню думку, повинна ініціювати й очолювати процес централізації мусульманського простору [Сюкияйнен].

Діяльність духовних управлінь, особливо тих із них, які тісно пов'язані з владними структурами РФ, стає предметом критики з боку деяких експертів і представників мусульманської громади. У російськомовному дискурсі на позначення духовних управлінь мусульман широко вживається іронічно-зневажливе “духовка”, що виявляє глибоко скептичне ставлення певних кіл до організацій офіційного ісламу і персоналій, до них долучених. Більше того, представлена думка про те, що духовні управління не виправдовують очікувань суспільства і держави, працюють неефективно, а іноді навіть шкодять іміджу ісламу в РФ. Вельми характерним у цьому контексті є емоційне судження Ю. Михайлова¹⁷, висловлене під час виступу на засіданні в Громадській палаті РФ невдовзі після появи засадничих “уфимських тез” В. Путіна: «...Залишається загадкою, хто в нашій країні буде нести персональну відповідальність за реалізацію завдань, поставлених президентом, – Міносвіти, Мінрегіонрозвитку, ФСБ, Рада Безпеки, Адміністрація Президента, ще хтось? Всі вони так чи інакше причетні до стану справ з ісламом, але хто саме відповідає головою, я не знаю. Адже не з духовних же управлінь треба буде спитати, нехай навіть вони і проїдають величезні кошти. Схоже, “у семи няньок дитя без ока”» [Концепция социализации...].

Ініціативу в справі централізації мусульманських організацій намагається утримувати ЦДУМ РФ (Т. Таджуддін). Саме на його території, в м. Уфі, відбулася вищезгадана нарада В. Путіна з лідерами російського мусульманства, до того ж у цьому питанні ЦДУМ апелює до історичних аргументів, вказуючи на начебто існуючу інституційну наступність ЦДУМ і Духовного зібрання магометанського закону, заснованого катерининським указом. Талгат Таджуддін регулярно озвучує тезу про необхідність уніфікації російського ісламського простору й централізації російського ісламу в контексті “духовного й морального відродження народів Росії, протидії екстремізму і тероризму, розпалюванню міжконфесійної та міжнаціональної ворожнечі”. Те, що саме такий підхід у перспективі розглядається як один із можливих і навіть бажаних варіантів інституційного розвитку російського ісламу, почасти підтверджують слова Талгата Таджуддіна, сказані ним під час зустрічі з В. Путіним: «Ми пройшли той етап, коли в різних регіонах створювалися по п'ять-шість централізованих організацій під назвою “духовне управління” <...> Сьогодні, Ви сказали, [в Росії функціонує] 82 [ісламські організації]. Але це нонсенс, цього не повинно бути. Різноманітність є, але в таких питаннях <...> ми повинні тримати єдність у повній відповідності <...> Що таке традиційний іслам? Він не може бути різним» [Начало встречи...]. Однак проект з об'єднання мусульманських організацій Росії в єдину структуру досі видається нездійсненим. Попри ухвалені наприкінці

2015 р. рішення про добровільну відставку Т. Таджуддіна з посади верховного муфтія ЦДУМ і призначення замість нього Каміля Самігулліна, голови Духовного управління мусульман РТ, Т. Таджуддін таки залишився очільником ЦДУМ, а рішення про злиття ЦДУМ з Радою муфтіїв Росії (Р. Гайнутдін) було скасовано. Як виявилось, така візія об'єднання російського мусульманства не була узгоджена ані з Радою муфтіїв Росії, ані з ДУМ РТ, які від самого початку сприймали ініціативу Талгата Таджуддіна більш ніж скептично. Понад те, старання Т. Таджуддіна на ниві централізації російського ісламу були визнані його опонентами самоуправством, що "сіє смуту серед мусульман" [Талгат Таджуддин остается...; Совет муфтиев...].

Висновки. Серед керівників найбільших мусульманських об'єднань Росії панує думка про необхідність активної участі держави у вирішенні широкого кола питань російського мусульманства. Превалює очікування того, що російська держава і надалі спрямовуватиме свою активність у напрямку силової протидії радикальним ісламським течіям і ще більшій централізації й уніфікації мусульманського інституційного ландшафту. Припускаємо, що згодом така політика російської влади може призвести до виникнення всеросійського ісламського квазідержавного інституту у вигляді підконтрольній Кремлю ради або конфедерації мусульманських організацій (хоча наразі про формування такого інституту говорити зарано).

Духовні управління мусульман неодноразово декларували свою готовність фактично стати партнером держави в розв'язанні найгостріших політичних і соціальних питань порядку денного сучасної Росії (екстремізм, сепаратизм, тероризм, соціальна адаптація мігрантів із мусульманських країн), забезпечувати підтримку зовнішньополітичних амбіцій РФ у регіонах Близького і Середнього Сходу, Центральної Азії та Кавказу. У свою чергу, російська держава бачить у структурах офіційного ісламу інструмент протидії подальшій радикалізації ісламу на теренах РФ, боротьби з будь-якими формами ісламу, що становлять потенційну небезпеку для цілісності РФ й існуючого політичного режиму.

Намагання російської держави об'єднати мусульманські інституції і поставити їх під свій контроль слід сприймати як спробу протиставити "салафітській загрозі" всередині країни організаційно й ідеологічно монолітний заслін із міцно афілійованих із державою мусульманських організацій. Основою цього тандему є усвідомлення обома його учасниками того факту, що прихильність установ традиційного ісламу потрібна державі, аби використовувати їхній ідеологічний та організаційний ресурс у вирішенні актуальних завдань внутрішньої і зовнішньої політики. Російська держава з її потужним силовим апаратом, у свою чергу, потрібна традиційному ісламові і, головне, його очільникам, аби він міг ефективно конкурувати з несанкціонованим ісламом, зокрема його радикальними формами, які стають дедалі популярнішими серед мусульман Росії, особливо мусульманської молоді.

Механізм, що дозволяє вмотивувати очільників офіційного ісламу в Росії триматися у фарватері державної політики, полягає в забезпеченні доступу мусульманського істеблїшменту до матеріальних і фінансових ресурсів держави, а також у сталій підтримці високої соціальної позиції окремих діячів ісламу з боку керівництва РФ. Таким чином, держава вживає заходів задля розширення впливу інституцій традиційного ісламу на російське мусульманство, підтримки респектабельного образу їхнього керівництва, зростання авторитету і значущості російського ісламу всередині країни та за її межами, а ісламський істеблїшмент, у свою чергу, забезпечує лояльність російських мусульман до інститутів державної влади й політичного режиму.

Чинна модель взаємовідносин між державою й найбільшими централізованими мусульманськими об'єднаннями РФ свідчить про наявність певного консенсусу між лідерами офіційного ісламу і найвищим політичним керівництвом Росії щодо стратегії подальшого розвитку державно-ісламських відносин у напрямку одержавлення ісламських інституцій.

¹ Про це докладно: [Силантьєв]. Досить типові розбіжності в оцінці кількості мусульманського населення можна наочно проілюструвати на прикладі окремого регіону, що не належить до числа мусульманських, – Архангельської області. Так, за даними ВПН (2010 р.), тут проживає близько 8 тис. осіб, які представляють мусульманські етноси. Водночас медійна оцінка кількості мусульман, котрі проживають в області, коливається в діапазоні від 10 до 30 тис., тоді як за твердженням керівників місцевої мусульманської організації чисельність громади становить приблизно 20 тис. осіб [Михалева 2014, 43–44].

² Найбільшими мусульманськими етносами Росії є татари (5,31 млн.), башкири (1,58 млн.), чеченці (1,43 млн.), аварці (0,9 млн.), казахи (647 тис.), азербайджанці (603 тис.), даргинці (589 тис.), кабардинці (516 тис.), кумики (503 тис.), лезгини (473 тис.), інгуші (444 тис.), узбеки (290 тис.), карачаївці (218 тис.), таджики (200 тис.), лакці (178 тис.), табасарани (146 тис.), адигейці (124 тис.), балкарці (113 тис.), турки (105 тис.), киргизи (103 тис.), ногайці (103 тис.) і черкеси (73 тис.) [Информационные материалы...]. Схоже, що показник у 15 млн. мусульман ґрунтується саме на даних національного складу населення Росії – це число приблизно дорівнює арифметичній сумі осіб, що заявили про свою приналежність до традиційно ісламських етносів. Показник у 20 млн. у такому разі, на додаток до 15 млн. питомих російських мусульман, гіпотетично міг би охоплювати наявну кількість зарубіжних мусульман-мігрантів і враховувати динаміку зростання населення в мусульманських регіонах РФ за час, що минув після перепису.

³ У Дагестані діють близько 20 шейхів накшбандійського, шазилійського й кадірійського тарикатів. Прихильниками накшбандійського тарикату є в основному аварці, даргинці, кумики, лезгини, лакці, табасарани. Кадирійський тарикат дістав поширення серед чеченців та андійців, а шазилійський – серед аварців і, меншою мірою, серед кумиків і даргинців. Загальна кількість активних суфіїв в РД становить до 55 тис. осіб, причому приблизно 75 % з них мешкають на півночі й заході Дагестану. На теренах Чечні й Інгушетії діють більше 30 вірдових братств накшбандійського й кадірійського тарикатів [Добаєв, Понедельков, Гаджибеков 2014, 40].

⁴ Так, за даними соціологічних опитувань, про своє бажання сповідувати *саме той іслам, який існував у часи пророка Мухаммада*, у 2004 р. заявили трохи більше 50 % дагестанської молоді, тоді як у 2011 р. таке бажання засвідчили вже 72,2 %. При цьому 51,4 % молоді Республіки Дагестан вважають, що “норми шариату вищі за закони держави”. А 57,1 % молодих людей Чеченської Республіки хотіли б стати громадянами ісламської республіки, “де життя протікає суто за законами шариату” (дані 2011 р.) [Абдулагатов 2013, 33–35].

⁵ До складу законодавства РФ про свободу совісті і релігійні об'єднання, окрім власне Конституції РФ і згаданого федерального закону, входять загальноновизнані принципи і норми міжнародного права, міжнародні договори, учасником яких є Російська Федерація (такі, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань тощо), та нормативно-правові акти суб'єктів Російської Федерації, пов'язані з питаннями свободи совісті, свободи віросповідання та діяльності релігійних об'єднань. Про це докладно: [Шахов 2013].

⁶ Закон також встановлює такі поняття, як “місцева” і “централізована” релігійні організації. Місцевою вважається релігійна організація, що нараховує у своїх лавах не менше 10 осіб, котрі постійно мешкають на території однієї місцевості або в одному населеному пункті. Статус централізованої набувають ті релігійні організації, які складаються не менше ніж із трьох місцевих осередків. Усі найбільші мусульманські організації Росії мають юридичний статус “централізованої релігійної організації”, про що зобов'язані зазначати у своїх офіційних найменуваннях.

⁷ Наприклад: [Социализация...; Концепция социализации...].

⁸ Крім посадовців Адміністрації президента РФ, Управління президента РФ з питань внутрішньої політики і власне релігійних діячів, до складу РВРО входять представники наукової громадськості, зокрема завідувачі кафедр філософії релігії та релігієзнавства провідних російських вишів – Московського та Санкт-Петербурзького державних університетів.

⁹ Текст документа уклали ректор Московського ісламського університету Марат Муртазін та Алі В'ячеслав Полосін. “Основні положення соціальної програми мусульман” з'явилися невдовзі після ухвалення аналогічних “Основ соціальної концепції Російської православної церкви (РПЦ)”, що були затверджені 2000 р. Архієрейським собором РПЦ.

¹⁰ Приєднуючись до “Соціальної доктрини”, всі її підписанти зобов’язуються один перед одним дотримуватися її у своїй діяльності, про що наголошується окремо.

¹¹ Мовою ісламу в Росії має бути російська – судячи з усього, це положення є принциповим для державно-ісламських відносин в РФ: “...Російське ісламське богослов’я повинно заговорити *чистою російською мовою* – мовою великої російської літератури і духовності, без недорікуватості, присмаченої вимученими неологізмами і нав’язливими арабізмами...” [Концепция социализации...]. У такому разі перед російським мусульманством виникає ціла низка складних і певною мірою, безпрецедентних богословсько-догматичних і лінгвістичних завдань, пов’язаних з адаптуванням сталої, майже суцільно арабської ісламської термінології до вимог “російськомовного ісламу”.

¹² Зауважимо, що настанови В. Путіна з його “уфимських тез” про необхідність соціалізації російського ісламу наводяться у вступі до доктрини дослівно, у вигляді об’ємної цитати. Також вельми примітним фактом є те, що в самій доктрині ця промова В. Путіна іменується “програмною” для державно-ісламських відносин у Росії.

¹³ “Фікх [мусульманських] меншин” – поняття, запроваджене в 1990-ті роки Таха Джабіром ал-Алвані і Юсуфом ал-Карадаві. Прихильники “фікху меншин” переконані, що релігійні потреби мусульман, які живуть на Заході, є унікальними і потребують окремого підходу, що може бути реалізований лише в рамках спеціального розділу ісламського права.

¹⁴ Абдулла Рінат Мухаметов, відомий публіцист і громадський діяч, закликає “повернути суфізм мусульманам” і “відкрити суфізм для кожного”, наголошуючи на його особливій соціальній і просвітницькій місії: “Суфізм <...> боровся з недозвільною розкішшю, захопленням мирським, корупцією, свавіллям, клановістю, неналежними нововведеннями можновладців у релігію, політичну і соціальну практику. <...> Завдання полягає в тому, щоб відкрити нашій молоді очі на вірність суфіїв шляхові й прикладу життя першого покоління мусульман, їхню відданість ідеалам справедливості, презирство до лінощів, неробства, пасивності й інертності. Неймовірно висока соціальна активність суфіїв упродовж ісламської історії дозволяла їм виступати в ролі борців із суспільними вадами” [Мухаметов]. Ознакою такої “реабілітації” російського суфізму стало, зокрема, проведення форуму “Суфізм: безпека для людини і стабільність для суспільства” (м. Грозний, серпень 2014 р.), організованого Духовним управлінням мусульман Чеченської Республіки за сприяння адміністрації глави й уряду ЧР.

¹⁵ Пік такої критики припадає на 2012–2013 рр. – тоді керівництво Фонду звинувачували в нецільовому використанні коштів, “відкатах”, афілійованості з отримувачами грантів, надмірних витратах на представницькі цілі, порушеннях трудового та податкового кодексів, законодавства РФ про некомерційні організації та благодійну діяльність. Про це докладно: [Фонд поддержки...].

¹⁶ Дивись, зокрема: [Бабич 2014]. Автор на прикладі Республіки Адигея констатує конфлікт між “традиційними” й “молодими” мусульманами.

¹⁷ Юрій Михайлов, засновник і головний редактор науково-видавничого центру “Ладомір”, що базується в Зеленограді (м. Москва), відомий своїми публікаціями на тему ісламу, у тому числі ісламу в Росії. Готував до видання двотомник “Життя пророка Мухаммада” Н. Сфремової й Т. Ібрагіма, що став переможцем Всеросійського конкурсу “Книга року” (2010 р.), організованого Федеральним агентством із друку і масових комунікацій.

ЛІТЕРАТУРА

Абдулагатов Заид. Религиозное и светское в нравственной идентичности молодежи Северного Кавказа // **Россия и мусульманский мир**, 2013, № 6 (252).

Бабич И. “Мягкая исламская революция” в современной Адыгее // **Россия и мусульманский мир**, 2014, № 4 (262).

Герейханов Г. П. Государственно-исламские отношения: действительность и перспективы развития (социально-философский контекст) // **Ценности и смыслы**, 2011, № 3 (12).

Добаев И., Анисимова Н., Гаджибеков Р. Этапы и перспективы радикализации ислама в Российской Федерации // **Россия и мусульманский мир**, 2014, № 2 (260).

Добаев И., Понделков А., Гаджибеков Р. Причины и последствия раскола мусульманской элиты на Северном Кавказе // **Россия и мусульманский мир**, 2014, № 4 (262).

Зайцева Юлія. Президент РФ пропонує нове бачення ролі ісламу в “уфимських тезисах” – коментують мусульманські діячі Росії. URL: www.blagovest-info.ru/index.php?ss=2&s=3&id=55468 (дата звернення: 1 лютого 2017 р.).

Закон Республіки Татарстан “О свободі совісті і о релігійних об'єднаннях”. URL: <http://docs.cntd.ru/document/917008529> (дата звернення: 3 лютого 2017 р.).

Засідання Ради по взаємодії з релігійними об'єднаннями. 12 травня 2016 року. URL: <http://kremlin.ru/events/councils/by-council/17/51906> (дата звернення: 14 лютого 2017 р.).

Інформаційні матеріали про остаточні результати Всеросійської перепису населення 2010 року. URL: www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/perepis_itogi1612.htm (дата звернення: 4 лютого 2017 р.).

Каневський Костянтин. Основні положення Соціальної програми російських мусульман: іслам і світське державство. URL: www.sova-center.ru/religion/publications/2003/12/d1474/ (дата звернення: 15 лютого 2017 р.).

Кобищанов Ю. М. Мусульмане Росії, корінні російські мусульмане і російські мусульмане // Кобищанов Ю. М. **Мусульмане змінюючоїся Росії.** Москва, 2002. URL: www.tatar-history.narod.ru/musulmane-rossii.htm (дата звернення: 3 лютого 2017 р.).

Концепція соціалізації ісламу в Росії. URL: www.wasatiya.ru/ru/ummah/185-kontseptsiya-sotsializatsii-islama-v-rossii.html (дата звернення: 5 лютого 2017 р.).

Малашенко А. В. Іслам в Росії: релігія і політика // **Ісламознавство, 2010, № 3.**

Малашенко А. В. Державство і іслам в Росії // **Ісламознавство, 2014, № 1.**

Михалева А. Іслам в Архангельській області // **Росія і мусульманський світ, 2014, № 4 (262).**

Мухаметов Абдулла Рінат. Припинити біг на місці. Повернути суфізм мусульманам. URL: www.ansar.ru/analytics/prekratit-beg-na-meste-vernut-sufizm-musulmanam (дата звернення: 5 лютого 2017 р.).

Мухетдинов Д. Плач невдачливого. Фол останньої надії Романа Силантьєва. URL: www.muslim.ru/articles/277/14553/ (дата звернення: 10 лютого 2017 р.).

Напрямок діяльності релігійних організацій, фінансовані за рахунок коштів Фонду. URL: www.islamfund.ru/programma.html#ustav (дата звернення: 10 лютого 2017 р.).

Початок зустрічі з муфтіями духовних управлінь мусульман Росії. 22 жовтня 2013 року. Уфа. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/19474> (дата звернення: 11 лютого 2017 р.).

Основні положення соціальної програми російських мусульман. URL: www.archipelag.ru/agenda/strateg/konfess/conception/islam/ (дата звернення: 5 лютого 2017 р.).

Силантьєв Р. А. Оптимізація системи зовнішніх стосунків духовних управлінь мусульман Росії в 2012–2013 рр. // **Влада, 2014, № 6.**

Силантьєв Роман. Короткий огляд методик підрахунку чисельності основних релігійних груп Росії. URL: www.interfax-religion.ru/?act=analysis&div=2 (дата звернення: 6 лютого 2017 р.).

Рада муфтієв Росії закликає Таджикина “не сеяти смути”. URL: <http://tass.ru/obschestvo/2558651> (дата звернення: 6 лютого 2017 р.).

Соціалізація російського ісламу: практичні аспекти реалізації. Виступ Д. Мухетдинова в Общественній палаті. URL: <http://dumrf.ru/upravlenie/speeches/7865> (дата звернення: 1 лютого 2017 р.).

Соціальна доктрина російських мусульман. URL: <http://islam-today.ru/socialnaa-doktrina-rossijskih-musulman/> (дата звернення: 5 лютого 2017 р.).

Список членів Палати (2014 рік). URL: <https://www.oprf.ru> (дата звернення: 5 лютого 2017 р.).

Сюккіяйнен Л. Р. Про російську державну політику в стосунку з ісламом // **Центральна Азія і Кавказ, 2003, № 2 (26).** URL: www.ca-c.org/journal/2003/journal_rus/cac-02/17.sikrus.shtml (дата звернення: 10 лютого 2017 р.).

Талгат Таджикин залишається на посаді верховного муфтія Росії за рішенням президиума ЦДУМ. URL: <http://tass.ru/obschestvo/2685001> (дата звернення: 11 лютого 2017 р.).

Федеральний закон “О свободі совісті і о релігійних об'єднаннях”. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102049359> (дата звернення: 11 лютого 2017 р.).

Фонд поддержки Ислама увяз в финансовой афере. URL: http://islamio.ru/news/society/fond_podderzhki_islama_uvyaz_v_finansovoy_afere/ (дата звернення: 5 лютого 2017 р.).

Фонд поддержки исламской культуры, науки и образования является честным инструментом сотрудничества государства и мусульман. URL: <http://muslim.ru/articles/288/12111/> (дата звернення: 10 лютого 2017 р.).

Шахов М. О. Правовые основы деятельности религиозных объединений в Российской Федерации. Москва, 2013.

REFERENCES

Abdulagatov Zaid. (2013), “Religioznoye i svetskoye v npravstvennoy identichnosti molodezhi Severnogo Kavkaza”, *Rossiya i musul'manskiy mir*, No. 6 (252), pp. 32–37. (In Russian).

Babich I. (2014), “Myagkaya islamskaya revolyutsiya v sovremennoy Adygeye”, *Rossiya i musul'manskiy mir*, No. 4 (262), pp. 31–37. (In Russian).

Gereykanov G. P. (2011), “Gosudarstvenno-islamskiye otnosheniya: deystvitel'nost' i perspektivy razvitiya (sotsial'no-filosofskiy kontekst)”, *Tsennosti i smysly*, No. 3 (12), pp. 102–116. (In Russian).

Dobayev I., Anisimova N., Gadzhibekov R. (2014), “Etapy i perspektivy radikalizatsii islama v Rossiyskoy Federatsii”, *Rossiya i musul'manskiy mir*, No. 2 (260), pp. 21–35. (In Russian).

Dobayev I., Ponedelkov A., Gadzhibekov R. (2014), “Prichiny i posledstviya raskola musul'manskoy elity na Severnom Kavkaze”, *Rossiya i musul'manskiy mir*, No. 4 (262), pp. 38–57. (In Russian).

Zaytseva Yuliya, *Prezident RF predlozhl novoye videniye roli islama v “ufimskikh tezisakh” – kommentiruyut musul'manskiye deyateli Rossii*, available at: www.blagovest-info.ru/index.php?ss=2&s=3&id=55468 (accessed February 1, 2017). (In Russian).

Zakon Respubliki Tatarstan “O svobode sovesti i o religioznykh ob’yedineniyakh”, available at: <http://docs.cntd.ru/document/917008529> (accessed February 14, 2017). (In Russian).

Zasedaniye Soveta po vzaimodeystviyu s religioznymi ob’yedineniyami. 12 maya 2016 goda, available at: <http://kremlin.ru/events/councils/by-council/17/51906> (accessed February 14, 2017). (In Russian).

Informatsionnyye materialy ob okonchatel'nykh itogakh Vserossiyskoy perepisi naseleniya 2010 goda, available at: www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/perepis_itogi1612.htm (accessed February 4, 2017). (In Russian).

Kanevskiy Konstantin, *Osnovnyye polozheniya Sotsial'noy programmy rossiyskikh musul'man: islam i svetskoye gosudarstvo*, available at: www.sova-center.ru/religion/publications/2003/12/d1474/ (accessed February 15, 2017). (In Russian).

Kobishchanov Yu. M., “Musul'mane Rossii, korennyye rossiyskiye musul'mane i russkiye-musul'mane” // Kobishchanov Yu. M. (2002), *Musul'mane izmenyayushcheyssya Rossii*, Moscow, available at: www.tatar-history.narod.ru/musulmane-rossii.htm (accessed February 3, 2017). (In Russian).

Kontseptsiya sotsializatsii Islama v Rossii, available at: www.wasatiya.ru/ru/ummah/185-kontseptsiya-sotsializatsii-islama-v-rossii.html (accessed February 5, 2017). (In Russian).

Malashenko A. V. (2010), “Islam v Rossii: religiya i politika”, *Islamovedeniye*, No. 3, p. 81. (In Russian).

Malashenko A. V. (2014), “Gosudarstvo i islam v Rossii”, *Islamovedeniye*, No. 1, pp. 82–85. (In Russian).

Mikhaleva A. (2014), “Islam v Arkhangel'skoy oblasti”, *Rossiya i musul'manskiy mir*, No. 4 (262), pp. 43–51. (In Russian).

Mukhametov Abdulla Rinat, *Prekratit' beg na meste. Vernut' sufizm musul'manam*, available at: www.ansar.ru/analytics/prekratit-beg-na-meste-vernut-sufizm-musulmanam (accessed February 5, 2017). (In Russian).

Mukhetdinov D., *Plach neudachnika. Fol posledney nadezhdy Romana Silant'yeva*, available at: www.muslim.ru/articles/277/14553/ (accessed February 10, 2017). (In Russian).

Napravleniya deyatel'nosti religioznykh organizatsiy, finansiruyemyye za schet sredstv Fonda, available at: www.islamfund.ru/programma.html#ustav (accessed February 10, 2017). (In Russian).

Nachalo vstrechi s muftiyami dukhovnykh upravleniy musul'man Rossii. 22 oktyabrya 2013 goda. Ufa, available at: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/19474> (accessed February 11, 2017). (In Russian).

Osnovnyye polozheniya sotsial'noy programmy rossiyskikh musul'man, available at: www.archipelag.ru/agenda/strateg/konfess/conception/islam/ (accessed February 5, 2017). (In Russian).

Silant'yev R. A. (2014), "Optimizatsiya sistemy vneshnikh snosheniy dukhovnykh upravleniy musul'man Rossii v 2012–2013 gg.", *Vlast'*, No. 6, pp. 81–83. (In Russian).

Silant'yev Roman, *Kratkiy obzor metodik podscheta chislennosti osnovnykh religioznykh grupp Rossii*, available at: www.interfax-religion.ru/?act=analysis&div=2 (accessed February 6, 2017). (In Russian).

Sovet muftiyev Rossii prizval Tadzhdudina "ne seyat' smutu", available at: <http://tass.ru/obschestvo/2558651> (accessed February 6, 2017). (In Russian).

Sotsializatsiya rossiyskogo islama: prakticheskiye aspekty realizatsii. Vystupleniye D. Mukhetdinova v Obshchestvennoy palate, available at: <http://dumrf.ru/upravlenie/speeches/7865> (accessed February 1, 2017). (In Russian).

Sotsial'naya doktrina rossiyskikh musul'man, available at: <http://islam-today.ru/socialnaa-doktrina-rossijskih-musulman/> (accessed February 5, 2017). (In Russian).

Spisok chlenov Palaty (2014 god), available at: <https://www.oprf.ru> (accessed February 5, 2017). (In Russian).

Syukiyaynen L. R. (2003), "O rossiyskoy gosudarstvennoy politike v otnoshenii islama", *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*, No. 2 (26), available at: www.ca-c.org/journal/2003/journal_rus/cac-02/17.sikrus.shtml (accessed February 10, 2017). (In Russian).

Talgat Tadzhdudin ostayetsya na postu verkhovnogo muftiya Rossii po resheniyu prezidiuma TSDUM, available at: <http://tass.ru/obschestvo/2685001> (accessed February 11, 2017). (In Russian).

Federal'nyy zakon "O svobode sovesti i o religioznykh ob'yedineniyakh", available at: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102049359> (accessed February 11, 2017). (In Russian).

Fond podderzhki Islama uvyaz v finansovoy afere, available at: http://islamio.ru/news/society/fond_podderzhki_islama_uvyaz_v_finansovoy_afere/ (accessed February 5, 2017). (In Russian).

Fond podderzhki islamskoy kul'tury, nauki i obrazovaniya yavlyayetsya chestnym instrumentom sotrudnichestva gosudarstva i musul'man, available at: <http://muslim.ru/articles/288/12111/> (accessed February 10, 2017). (In Russian).

Shakhov M. O. (2013) *Pravovyye osnovy deyatelnosti religioznykh ob'yedineniy v Rossiyskoy Federatsii*, Izd-vo Sretenskogo monastyrja, Moscow. (In Russian).

Централізовані мусульманські об'єднання Росії: нормативно-правові й інституційні засади діяльності

Д. А. Радівілов

У статті розглянуто тенденції розвитку державно-ісламських відносин в РФ на сучасному етапі.

Серед керівників найбільших мусульманських об'єднань Росії існує думка про необхідність активної участі держави у вирішенні широкого кола питань російського мусульманства. Превалює очікування того, що російська держава і надалі спрямовуватиме свою активність у напрямку силової протидії радикальним ісламським течіям та ще більшої централізації й уніфікації мусульманського інституційного ландшафту.

Духовні управління мусульман неодноразово декларували свою готовність стати партнером держави в розв'язанні найгостріших політичних і соціальних питань порядку денного сучасної Росії. У свою чергу, російська держава бачить у структурах офіційного ісламу інструмент протидії подальшій радикалізації ісламу на теренах РФ, боротьби з будь-якими формами ісламу, що становлять потенційну небезпеку для цілісності РФ та існуючого політичного режиму.

Намагання російської держави об'єднати мусульманські інституції і поставити їх під свій контроль слід сприймати як спробу протиставити "салафітській загрози" всередині країни організаційно й ідеологічно монолітний заслін із міцно афілійованих із державою мусульманських організацій.

Механізм, що дозволяє вмотивувати очільників офіційного ісламу в Росії триматися у фарватері державної політики, полягає в забезпеченні доступу мусульманського істеблішменту до матеріальних і фінансових ресурсів держави, а також у сталій підтримці високої соціальної позиції окремих діячів ісламу з боку керівництва РФ.

Чинна модель взаємовідносин між державою й найбільшими централізованими мусульманськими об'єднаннями РФ свідчить про наявність певного консенсусу між лідерами офіційного ісламу та найвищим політичним керівництвом Росії щодо стратегії подальшого розвитку державно-ісламських відносин у напрямку одержавлення мусульманських інституцій.

Ключові слова: іслам у Росії, державно-ісламські відносини, духовне управління мусульман

**Централизованные мусульманские объединения России:
нормативно-правовые и институциональные основы деятельности**

Д. А. Радивилов

В статье рассматриваются тенденции развития государственно-исламских отношений в РФ на современном этапе.

Среди руководителей крупнейших мусульманских объединений России представлено мнение о необходимости активного участия государства в решении широкого круга вопросов российского мусульманства. Превалирует ожидание того, что российское государство продолжит свою деятельность в направлении силового противодействия радикальным исламским течениям, а также еще большей централизации и унификации мусульманского институционального ландшафта.

Духовные управления мусульман неоднократно декларировали свою готовность быть партнером государства в решении острых политических и социальных вопросов, стоящих на повестке дня современной России. В свою очередь, российское государство видит в структурах официального ислама инструмент для противодействия дальнейшей радикализации ислама на территории РФ, борьбы с любыми формами ислама, представляющими потенциальную опасность для целостности РФ и существующего политического режима.

Желание российского государства объединить мусульманские институты и поставить их под свой контроль следует воспринимать как попытку противопоставить “салафитской угрозе” внутри страны организационно и идеологически монолитный заслон из мусульманских организаций, аффилированных с государством.

Механизм, позволяющий мотивировать руководителей официального ислама в России держаться в фарватере государственной политики, заключается в обеспечении доступа мусульманского истеблишмента к материальным и финансовым ресурсам государства, а также в постоянной поддержке высокой социальной позиции отдельных деятелей ислама со стороны руководства РФ.

Действующая модель взаимоотношений между государством и крупнейшими централизованными мусульманскими объединениями РФ свидетельствует о наличии определенного консенсуса между лидерами официального ислама и высшим политическим руководством России по поводу стратегии дальнейшего развития государственно-исламских отношений в направлении огосударствления мусульманских организаций.

Ключевые слова: ислам в России, государственно-исламские отношения, духовное управление мусульман

Стаття надійшла до редакції 01.10.2017